

ПЕДАГОГІКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Дічек Н.П.

У статті доводиться, що значний внесок у розвиток вітчизняної педагогічної антропології зробив О.Сікорський (1842–1919), започаткувавши дослідне вивчення проблеми стомлюваності і розумової праці школярів методом природного експерименту.

Ключові слова: А. Сікорський, педагогічна антропологія, педагогічна психологія, метод спостереження, природний експеримент.

В статье доказывается, что А. Сикорский (1842–1919) сделал значительный вклад в развитие педагогической антропологии, проведя первые опытные исследования проблемы утомляемости и умственного труда школьников методом естественного эксперимента.

Ключевые слова: А.Сикорский, педагогическая антропология, педагогическая психология, метод наблюдения, естественный эксперимент.

The article deals with the analysis of valuable contribution of A. Sikorsky to pedagogical anthropology. A. Sikorsky (1842–1919) became a pioneer in experimental research of psychophysiological problems of school studies.

Key words: A. Sikorsky, pedagogical anthropology, pedagogical psychology, observation method, natural experiment.

Проблема виховання Нової Людини – ідеального взірця особистості, до якого має прагнути кожен педагог у своїй діяльності і весь соціум, якщо йдеться про ключову мету формування наступних поколінь громадян, – тісно переплетена з проблемою всебічного вивчення самої людини, її природи у розмаїтті проявів, функцій і властивостей. Системний підхід до вивчення дитини з метою доцільної побудови навчально-виховного процесу вперше в історії світової педагогіки обґрунтував Ян Амос Коменський. Він довів необхідність дотримання принципу природовідповідності всіх компонентів навчальної діяльності, які мають задіюватися відповідно до здібностей особистості і законів її розвитку, внаслідок чого у такий спосіб організоване навчання сприятиме удосконаленню самої людської природи.

Серед мислителів і учених, які розвивали ідеї щодо людського індивіда як окремого об'єкта дослідження, визначальний вплив на активізацію людинознавчих студій справив Е.Кант. Він проголосив кінцевою метою науки *пізнання самої людини*, що, у свою чергу, мало уможливити й *осягнення Всесвіту*. Е. Канту належить введення в науковий обіг терміна **антропологія** у значенні особливої галузі науки, в якій об'єктом досліджень виступає сама людина як складний феномен на відміну від традиційного тогочасного об'єкта вивчення європейської науки – природи або світу. Похідним від розглядуваного терміна є термін **педагогічна антропологія**, вперше використаний видатним російським педагогом М.Пироговим у статті “Питання життя” (1856). Фактично вчений тлумачив його у значенні “нова педагогіка” [6, с. 15], яка б мала замінити стару педагогіку, орієнтовану переважно на передачу, засвоєння і приріст знання, а не на збереження і вдосконалення людської природи. “Нова педагогіка”, або педагогічна антропологія, за М.Пироговим, визнавала людину і дитину головними соціокультурними цінностями і повинна мала ґрунтуватися на об'єктивних законах розвитку особистості.

Із 60-х років XIX ст. педагогічна антропологія почала розроблятися в європейській науці як самостійна галузь філософського і педагогічного знання. Особливого значущою для її подальшого розвитку стала діяльність німецького пастора-педагога К. Шмідта і його послідовників. У той самий час видатний педагог К.Ушинський став фундатором досліджень у цій новій науковій галузі в Росії.

Він перший серед вітчизняних учених висловив думку про необхідність поєднання здобутків педагогіки з досягненнями інших наук про людину, насамперед з психологією і фізіологією, аби шукати і виявляти найефективніші способи здійснення процесів навчання і виховання, які б узгоджувалися насамперед із природою людини.

К.Ушинський заклав основи спеціального вивчення людини як об'єкта виховання і як учасника цього процесу у фундаментальній праці “Людина як предмет виховання...” (1868), де для аргументації своїх тверджень максимально використав накопичені на той час світовою психологічною наукою матеріали і підпорядкував ці знання обґрунтуванню антропологічного підходу у педагогіці. Хоча через передчасну смерть задуману трилогію педагогу не вдалося завершити, однак перші два її томи, безперечно, є таким дослідженням, що не має аналогу у світовій педагогічній літературі.

Характеризуючи науковий внесок К.Ушинського, видатний російський психолог XX ст. С.Рубінштейн писав, що педагог першим у вітчизняній науці показав необхідність розгляду всіх сторін психіки людини у цілісно-особистісному, а не у вузько функціональному плані, подав тлумачення “психічних процесів не лише як “механізмів”, а як діяльності людини, завдяки чому вони одержали справді змістову характеристику” [8,

с. 81]. Ще однією важливою особливістю, притаманною науковому підходу Костянтина Дмитровича, С.Рубінштейн вважав те, що “антропологія у нього виступала як антропологія *педагогічна* (курсив С.Рубінштейна)”, тобто людина розглядалася не як біологічна особина із зумовленими м організацією незмінними властивостями, а як предмет виховання, у ході якого вона формується і розвивається [Там само].

Включення розвитку особистості у процес виховання покликане забезпечити ставлення до підростаючої людини як до суб'єкта, а не лише об'єкта виховної діяльності вчителя. На думку К.Ушинського, виховання відіграє значну роль у формуванні психіки дитини, воно може значно розширити межі людських сил, особливо коли ґрунтується на знанні людської природи, тому він писав: “Ми радимо педагогам вивчати якнайпильніше фізичну і душевну Природу людини взагалі, вивчати своїх вихованців і обставини, що їх оточують, вивчати історію різних педагогічних заходів,... керуватися набутими знаннями й своєю власною розсудливістю” [14, с. 219].

На середину ХІХ ст., коли психологія виконувала роль переважно “умоглядного приладку до ідеалістичної філософії” (Г.Костюк), К Ушинський висунув і обґрунтував новаторське положення про те, що педагогічна психологія має розвиватися як дослідна наука. Практично до 1917 р. у Російській імперії активно діяла наукова школа педагогів-антропологів і психологів, послідовників К.Ушинського, таких як П.Лесгафт, К.Сент-Ілер, М.Демков, В.Бехтерев, О.Нечаев, П.Каптерев та ін. До цього переліку необхідно додати також імена учених, українців за походженням, О.Лазурського (1874–1917) та І.Сікорського (1842–1919). Про першого з них в історії педагогіки існує усталена думка як про визначного представника педагогічної психології, першопрохідця у розробці методики природного експерименту і програм дослідження особистості, а про другого – як про відомого психіатра, психолога і педагога, засновника вітчизняної дитячої психології, дослідника дітей з відхиленнями у психорозумовому розвитку.

Мета нашої статті – довести, що піонером (принаймні у вітчизняному масштабі) у постановці природного експерименту як методу вивчення дитини був саме І.Сікорський, а О.Лазурському належить першість у науковому обґрунтуванні методики проведення природного експерименту. Покажемо також, що обох учених можна характеризувати як представників педології, яку вважаємо своєрідною галуззю педагогічної антропології. Зазначені нюанси, на наш погляд, становлять історико-педагогічне питання, яке актуалізується і потребує відповіді у зв'язку з необхідністю постійного дослідження і уточнення дійсної картини розвитку національної історії педагогіки для її адекватної реконструкції.

Педагогічна психологія, або педологія, [1; 3] як складова педагогічної антропології

у другій половині XIX ст. виокремилася з експериментальної психології, започаткування якої пов'язують з іменами фізиків-дослідників В.Е.Вебера, Г.Фехнера та ін. [15]. У лабораторних умовах за допомогою приладів різної складності вони вивчали насамперед елементарні психофізичні функції: відчуття, чуттєві сприйняття, швидкість простої і складної реакції. У 80-х роках Г.Еббінгауз застосував експеримент під час вивчення більш складних процесів пам'яті, для чого виявилася необхідною розробка певної методики здійснення дослідів. Водночас обраний ученим добір методики не вимагав складних приладів чи допоміжних засобів. Коли розпочалися дослідження ще складніших психічних процесів (увага, мислення, уява), то виявилось: чим вище і складніше досліджуване явище, тим простішим і ближчим до життя має бути застосовуваний метод, що було блискуче підтверджено численними експериментальними розробками А.Біне.

На думку сучасного історика психології М.Ярошевського, новий етап у вивченні психічного розвитку дитини, точніше, дитини дошкільного періоду життя, відкрила книга німецького фізіолога В.Прейєра “Душа дитини” (1882), що стала підсумком багаторічних щоденних спостережень и автора за розвитком дитини, які він зафіксував тричі на день [Там само, с. 278]. Таку ж оцінку дослідження В.Прейєра у контексті характеристики ефективності і методологічних засад експериментальної психології можна знайти й у С.Рубінштейна [8, с. 64].

Таким чином, тривалі й детально фіксовані спостереження, проведені й опубліковані німецьким ученим, не лише склали цінні багатющі документальні матеріали, а й продемонстрували важливість спостережень не тільки як методу накопичення фактів, а й як способу досягнення вагомих наукових узагальнень. Зокрема, із своїх спостережень В.Прейєр зробив важливий висновок про те, що душа немовляти не є “чистою дошкою”, яка заповнюється з набуттям нею власного життєвого досвіду (а саме подібний погляд на природу дитини був усталений у той час). Натомість В.Прейєр доводив, що “ще до народження дитини білий аркуш її нервово-психічної організації списано вже безліччю неясних, нерозбірливих і невидимих знаків, що є слідами чуттєвих сприймань, які відчували минулі покоління” [7, с. 10]. Клопіткі спостереження дали підстави німецькому досліднику стверджувати, що “спадковість грає у психогенезі (людини - Н.Д.) таку саму важливу роль, як і особистісна діяльність” [Там само].

За сучасними аналітико-теоретичними підходами (Б.Бім-Бад, О.Сухомлинська) до характеристики наукових здобутків попередніх поколінь учених, мета, діяльність і підхід до проблем розвитку дитини, представлені в книжці В.Прейєра? підпадають під визначення педологічного дослідження. Ця праця німецького вченого поклала початок систематичному вивченню дітей у європейській науці. З іншого боку, російські науковці

Б. Бім-Бад, О.Ляшенко стверджують, що перші педологічні дослідження в Російській імперії було проведено на початку ХХ ст. М.Румянцевим, І.Сікорським, Г.Россолімо, О.Лазурським, В.Кашенко [1; 3]. Доведемо, що це твердження потребує уточнення.

У 1391 р. саме І.Сікорський переклав російською мовою працю В.Прейєра, доповнивши її висновками із власних спостережень за розвитком старшої доньки Лідії, а також дітей із виховного будинку у Санкт-Петербурзі, який Іван Олексійович відвідував як лікар-психіатр (1873–1885) [4, с. 48-49]. Як і видатні вітчизняні вчені В.Бехтерев (у 80 х роках ХІХ ст.) і М.Ланге (у 90-х роках), І.Сікорський вже у 70-х роках активно займався проведенням спостережень за послідовністю виникнення і ускладненням психофізичних проявів дитини.

У вступі до книжки В.Прейєра І.Сікорський так пояснював причини, що спонукали тогочасних учених до поглибленого вивчення психіки (душі) дитини: "... найважливіша частина психології, яка стосується періоду дитячого віку, належить до найменш розроблених відділів, і всі основні положення, якими керується педагогія, запозичені з психологи дорослої людини. За таких умов будь-який крок уперед у вивченні психології дитинства набуває першочергового значення для науки і мистецтва виховання" [7, с. 1]. Підкреслюючи, що свої спостереження В.Прейєр проводив "за методом точних наук", тобто використовував математичну обробку накопичених даних, І.Сікорський саме у цьому вбачав найбільше досягнення німецького фізіолога.

Аналіз внеску І.Сікорського у розробку психолого-педагогічних досліджень дітей засвідчує, що експериментальні студії він розпочав, зацікавившись питанням стомлювання учнів гімназії у процесі розумової праці. Результати дослідного вивчення проблеми учений виклав у статті "Про явища стомлювання під час розумової праці у дітей шкільного віку" (1879).

Відповідно до сформульованої вченим гіпотези про те, що "розумова втома виявляється деякими змінами психомоторної діяльності [дитини]" [12, с. 32], він цілеспрямовано здійснив організований масштабний психолого-педагогічний експеримент, який, на нашу думку, за своїми ознаками підпадає під визначення природного експерименту, що значно пізніше обґрунтував О.Лазурський у доповіді "Про природний експеримент", виголошеній на І Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки (1910).

Терміном "природний експеримент" О.Лазурський позначав особливий спосіб психологічного дослідження, який займає проміжне становище між зовнішнім, об'єктивним спостереженням, з одного боку, і лабораторним, штучним експериментом – з іншого [5, с. 403]. Ці проміжні дослідницькі прийоми, наголошував учений, не є чимось

абсолютно новим, однак, щоб вони були продуктивними, необхідна їх детальна розробка. Для цього треба цілеспрямовано обирати ті природні для дитини форми проявів її психофізичної діяльності (ігри або їх правила, спосіб читання, гімнастичні вправи), які б давали змогу одержувати дані, найбільш характерні для її індивідуальності. О.Лазурський писав, що коли заздалегідь обрати доцільний вид експериментальної ситуації, то “спостерігач, обравши ту чи ту форму прояву дитини у природних для неї обставинах, буде здатний *застосувати цю форму її чинення як експеримент, тобто з метою викликати у дитини ті чи ті прояви*” [Там само, курсив - О.Л.].

Мета експерименту І.Сікорського полягала у встановленні факту появи змін у розумовій діяльності учнів протягом шкільних уроків через дослідження часткової сфери їхніх психічних проявів, якою вчений обрав письмове мовлення. Доцільність зазначеного підходу до з'ясування обраної проблеми І.Сікорський обґрунтовував тим, що психомоторні рухи тісно пов'язані з процесами, які відбуваються у свідомості, подібно до того, як міміка і жести споріднені з почуттями [12, с. 32].

Обравши за точку відліку для реалізації дослідження письмове мовлення, І.Сікорський пояснив цей вибір наступним чином: по-перше, залишається матеріальна пам'ятка виконаної роботи, по-друге, письмове вираження *слова* дає змогу зробити його аналіз [Там само, с. 33]. Ще однією умовою, накладеною вченим на хід експерименту, став добір виду мовленнєвої роботи, запропонованої для виконання дітям, а саме: диктант рідною мовою як найменш стомлювальний вид навчальної діяльності, як вправа, що вимагає, на думку дослідника, “найменшого напруження розумових здібностей”. Водночас слід наголосити, що саме письмове мовлення Іван Олексійович тлумачив як складний психофізичний акт, що складається з трьох окремих актів, які виникають один за одним: слухання того, що диктують (виникнення слухових і зорових образів); відтворення почутого подумки (мислення подумки); перетворення “мисленого подумки” у графічне зображення, власне, в акт писання [Там само, с. 36]. У кожному з цих актів, пояснював учений, дитина може припуститися помилки: у першому акті це набуде значення недочутого або недобаченого, у другому – виявиться як порушення звукового складу написаного слова, у третьому – слугуватиме приводом до помилкового написання букви. Не беручи до уваги помилки першого акту як несуттєві для розглядуваної проблеми, вчений надав значення хибам другого і третього актів, які відповідно назвав фонетичними і графічними. Саме вони, на його думку, становлять основну кількість неточностей в учнівських письмових роботах.

Наступним продуманим кроком ученого у проведенні експерименту було рішення про проведення двох диктантів, один із яких відбувався б до початку уроків, а другий – о

третьої годині дня. Щодо оціночної кваліфікації помилок, які фіксувалися в учнівських роботах, то до уваги бралися лише ті помилки, які прийнято вважати "описками", мимовільними огріхами, тобто які залежать не від незнання або неуважності, а від "інших причин, зовсім невідомих". У статті І.Сікорський наголосив, що граматичні помилки, які відображають ступінь грамотності або засвоєння правил, "неможливо виміряти" [Там само, с. 34].

В експерименті взяли участь учні гімназії з першого до шостого класу, причому переважна більшість молодших класів складалася з трьох відділень, 4-5-х класів – з двох відділень, а 6-й мав одне відділення. З тексту постає, що у молодших класах І.Сікорський провів по два диктанти зранку і по два – після уроків. Загалом для вивчення питання він розглянув 1500 робіт, що становило 18 друкованих аркушів, кожен з яких містив близько 40000 букв [Там само, с. 33]. Результати вимірювань було подано в таблиці, кожне число якої представляло середнє арифметичне значення кількості описок із розрахунку, що за одиницю відліку прийняли 100 літер тексту і 100 учнів.

Проаналізувавши сукупність описок, зроблених учнями у диктантах, І.Сікорський обґрунтував класифікацію таких помилок: 1) описки фонетичні ("артикуляторні"), які підподіляються ще на 5 підгруп залежно від виду; 2) описки графічні, що стосуються хиб у зображенні звуків (наприклад, коли у букві "ш" учень пише чотири вертикальні лінії); 3) описки психічні, до яких віднесено пропуск слова, заміна одного слова іншим, близьким за змістом, а також словом, яке не є аналоговим; 4) описки, які неможливо чітко визначити [Там само, с. 37–38].

Розподіл помилок за їх характером дав підстави І.Сікорському зробити висновок, що найпоширенішими серед описок (73% від ста описок) є фонетичні, серед яких, у свою чергу, найчастіше зустрічаються заміни і пропуски букв (67,5%), а подвоєння і переміщення становлять тільки 5,5%. На графічні, психічні і невизначені описки припадало відповідно 11%, 6,5%, 8,5%. Коли вчений порівнював результати і характер описок у доурочний і позаурочний час, то з'ясував, що, окрім факту збільшення усіх без виключення видів описок, змін, пов'язаних з їх характером, не спостерігалось.

Загальний висновок ученого полягав у тому, що позаурочний диктант, порівняно з вранішнім, показав збільшення описок, у середньому, на 33%. Таке зниження точності письмової роботи, підсумував учений, "прямо пов'язане зі зменшенням здатності розрізняти малі психофізичні розбіжності, із послабленням гостроти пам'яті і з появою психічного роздратування (подразнення), що вказує на явище стомлення нервово-психічного механізму" [Там само, с. 42].

Стислий опис проведеного І.Сікорським дослідження засвідчує, що він першим серед

вітчизняних науковців провів (не пізніше 1878 р.) подібний експеримент з педагогічної психології і оприлюднив його результати, чим;

- по-перше, зробив внесок у розвиток цієї галузі знань;

- по-друге, порушив важливе і не вивчене на той час педагогікою питання дитячої стомлюваності, яке у подальшому почало широко досліджуватися;

- по-третє, застосував математичний апарат для здобуття висновків, чим довів підготовленість досліду і його ґрунтовність та фактично представив модель здійснення подібних досліджень;

- по-четверте, реалізував свій дослід саме у формі природного експерименту.

- Крім того, вважаємо, що спосіб і методика вивчення І.Сікорським проблемного педагогічного питання не втратили значущості, сприймаються абсолютно сучасно і можуть бути актуалізовані. Доречно зазначити, що комплекс використаних ученим прийомів повністю узгоджується з висновком, який у 1910 р. зробив О.Лазурський, а саме: описані прийоми “мають порівняно з простим спостереженням безперечну перевагу і застосовані у тій сфері, яка мало придатна лабораторному експерименту” [5, с. 409], тобто є прикладом успішно проведеного природного експерименту.

Дослідження І.Сікорського викликало зацікавлення насамперед серед зарубіжних науковців, його стаття була перекладена французькою мовою для бельгійського видання з питань гігієни “*Annales d'hygiene publique eu Belgique*” (1879), а також надрукована англійською мовою у фаховому часописі “Журнал з виховання” (“*The Journal of Education*”, 1880) [2].

У 70-80-х роках XIX ст. І.Сікорський провів ще ряд психолого-педагогічних спостережень, пов'язаних із з'ясуванням генези відхилень у поведінковій сфері школярів, що виявлялися у ході навчально-виховної роботи і були пов'язані з неспроможністю засвоювати програмовий матеріал або адаптуватися до умов навчального закладу. Вивчення особових справ, щоденних нотатків вихователів і їхніх думок про учнів доповнило методика спостереження власне за дітьми. На основі сукупності матеріалів учений дійшов важливих висновків про те, що часом у дітей виникають відхилення у поведінці через психолого-фізичні особливості індивідуального розвитку, які можуть бути кореговані педагогічними засобами. Це наукове узагальнення відзначалося новизною і сприяло розвитку вітчизняної педагогічної психології. Водночас, спираючись на ці наукові спостереження, І.Сікорський разом із доньками-послідовницями створив у 1903 р. у Києві перший на українських землях приватний навчальний заклад нового типу – Лікарсько-педагогічний інститут, метою якого було сприяння розумовому, фізичному розвитку “важких у педагогічному сенсі” дітей різних типів та їхньому “моральному

виправленню” [11]. Отже, факти і закономірності індивідуального і групового розвитку дітей, виявлені ученим, заклали фундамент для практичної реалізації ефективного виховання в умовах новаторського педагогічного закладу.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на наш погляд, у переліку імен вітчизняних експериментаторів-педологів на першому місці має стояти прізвище І.Сікорського, який першим спромігся поєднати успіхи психології, фізіології, медицини, гігієни з потребами педагогіки. І саме йому належить оприлюднене започаткування здійснення такої методики педологічних досліджень, як природний експеримент.

Література

1. Бим-Бад Б. Педагогическая антропология : [курс лекций] / Б. Бим-Бад. — М. : Логос, 2002. — 177 с.
2. Врачебно-педагогический Институт для умственно-недоразвитых, отсталых и нервных детей, учрежденный Ольгой и Еленой Сикорскими в Киеве. Отчет о деятельности за 1905-й и 1906 годы. — Киев : Литотипография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1906. — 57 с.
3. Ильяшенко Е. Г. Развитие антрополого-педагогических идей в России в конце XIX - первой половине 80-х гг. XX в. / Е. Г, Ильяшенко // Вестник Университета РАО. — М., 2002. — №1 (19). — С. 104—155.
4. Лаврова О. В. До питання авторства книги І.О.Сікорського “Душа дитини” / О. В. Лаврова // Шлях освіти. — 2006. — № 2. — С. 47—51.
5. Лазурский А. Ф. О естественном эксперименте / О. Ф. Лазурский // Избранные труды по психологии. — М. : Наука, 1997. — С. 403—411.
6. Максакова В. И. Педагогическая антропология : [учеб, пособие для студ. высш. учеб, заведений] / В. И. Максакова. — [2-е изд.]. — М. : Издат. центр “Академия”, 2004. — 208 с.
7. Прейер В. Душа ребенка. Наблюдения над духовным развитием человека в первые годы жизни / В.Прейер ; перевод с нем., редакция и предисловие профессора И. А. Сикорского]. — СПб. : Издание А.Е.Рябченко, типография А. С. Суворина, 1891. — 207 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2007. — 713 с.
9. Сикорский И. А. Воспитание в возрасте первого детства / И. А. Сикорский. — СПб. : Издание А. Е. Рябченко, типография А. С. Суворина, 1884. — 203 с.
10. Сикорский И. А. О детях трудных в воспитательном отношении / И. А. Сикорский // Сб. научно-лит. статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены : в 5 кн. — К. : Типогр. С. В. Кульженко, 1899. — Кн. 2. — 1899. — С. 169 -181.
11. Сикорский И. А. О лечении и воспитании недоразвитых, отсталых и слабоумных детей / И. А. Сикорский. — [2-е изд., доп.]. — К.: Литотипогр. Товарищества И. Н. Кушнарев и К, 1904. — 44 с.
12. Сикорский И. А. О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста / И. А. Сикорский // Здоровье. — СПб. : Типография И. А. Лебедева, 1879. — Т. V. — Год шестой. — С. 26—29.
13. Сухомлинська О. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті

психології та педагогіки / О. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2006. — Ns 2. — С. 41—45.

14. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Вибр. пед. твори : у 2 т. — К. : Рад. школа, 1983.

Т. 1. — 1983. — С. 192—471.

15. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. — [3-е изд., дораб.]. — М. : Мысль, 1985. — 575 с.